

A felelősség társadalma¹

Napjainkban a társadalmi felelősségvállalás kérdéskörét elődelegesen a for-profit szektorban működő vállalatok tevékenységét érintően tárgyalja a hazai szakirodalom, értve elsődlegesen azt a módszert alatta, amellyel az egyes cégek és egyéb piaci szereplők irányítják és szervezik tevékenységeiket a környezeti és társadalmi érdekek figyelembevételével. Maga a CSR-nak (*corporate social responsibility* - vállalatok társadalmi felelősségvállalása) nevezett koncepció a Világbank munkadefiníciója szerint „*az üzleti élet szereplőinek elkötelezettsége annak érdekében, hogy hozzájáruljanak a fenntartható fejlődéshez, együttműködve a munkavállalókkal, azok családjáival, a helyi közösségekkel és a társadalom egészével az életminőségük javítása érdekében oly módon, ami egyszerre jó az üzlet számára és egyúttal támogatja a fejlődést is.*”²

Az Európai Bizottság - egy korábbi 2001-es meghatározása³ alapján - a vállalati társadalmi felelősségvállalás alatt azt az üzleti koncepciót értette, amely értelmében „*a vállalatok – önkéntes alapon – társadalmi és környezetvédelmi szempontokat érvényesítenek üzleti tevékenységük során és partnereikkel fenntartott kapcsolataikban*”. A 2011-ben a Bizottság egy közleményt⁴ adott ki, amelyben új meghatározást javasol és „*a vállalkozásoknak a társadalomra gyakorolt hatásuk iránti felelősségként*” definiálja a CSR-t.

Mindegyik meghatározás alapvetően tartalmazza fő elemként a vállalati működés társadalmi hatásainak figyelembevételét és ez egészül ki azzal az elkötelezettséggel, hogy a vállalat önkéntesen a közösség jólétét javító tevékenységeket támogat az erőforrásaival. A globális piaci körülmények között ez a vállalati felelősség egyfajta elvárt erkölcsi minimumként jelentkezik, azonban az önkéntesség és a konkrét szabályozás elégtelen volta miatt nincs sem jogi sem morális kötőerő amely ténylegesen kikényszerítené a cégekből a vállalásaik betartását.

Kérdés az, hogy a vállalati vagy éppen a non profit szektoron túl, a szervezeti keretektől kilépve, a felelősség miként jelenik meg a

¹ A kutatást Kooperatív Doktori Program keretében az Innovációs és Technológiai Minisztérium, valamint a

Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap támogatta.

² Opportunities and Options for Governments to Promote Corporate Social Responsibility in Europe and Central Asia (2005) munkaanyag

³ COM(2001)366

⁴ COM/2011/0681

társadalomban, vagy az egyén szintjén? A „társadalmi felelősség” elvont fogalmát ugyanis nem értelmezhetjük kizárólagosan az üzleti szféra szereplőinek tevékenységére vonatkoztatva, társadalmi szinten is tartalommal kell bírjon – az egyéni és közösségi felelősség nélkül, a szervezeti felelősség értelmezése ugyanis légüres térbe kerül.

Felelősség a nyugati gondolkodásban

A felelősség egy új fogalom a filozófiában és a társadalomtudományokban, így a definíciós keretei is meglehetősen képlékenyek, egyes esetekben a fogalom eltérő tartalmakat jelöl, attól függően, hogy jogi terminológiában vagy kortárs környezetetikai kontextusban történik a használata.

David Martin a *Responsibility: A Philosophical Perspective* című tanulmányában (2007) a felelősség fogalmának négy alapvető értelmezését különbözteti meg:

a) *A felelősség, mint kötelesség vagy kötelezettség*: valamilyen munka vagy feladat; a rám háruló feladatok összessége, mindazok a dolgok amelyek elvégzéséért, illetve fenntartásáért felelős vagyok. A felelősség ilyen jellegű értelmezései sok esetben nagyon konkrétak, és az erkölcsi jelentőségük is eltérő lehet.

b) *Felelősnek lenni valakiért és/vagy valamiért, illetve felelősséggel tartozni valaminek/vagy valakinek*. Ez a fogalom általánosabb értelmezése és az erkölcsi jelentősége itt is jelentős mértékben függ a felelősség tárgyától – pl. más következményekkel jár egy postai dolgozó napi munkája során a levelek kézbesítése, mint a rám bízott gyermekekről való gondoskodás.

c) *Valaki vagy valami felelős valamiért ami megtörtént*. Ez az értelmezés annak a mérlegelése, hogy mi "okoza" valaminek a bekövetkeztét, mi vezetett valamilyen esemény megtörténtéhez. Ez az értelmezés gyakran kerül elő olyan helyzetekben amikor valamilyen negatív esemény következik be vagy valamilyen probléma felmerül, de pozitív vagy semleges helyzetekben is adekvát értelmezés – lényegében egy "ok-okozati összefüggés" feltárása.

d) *Felelősségteljesen cselekedni*, valamit felelősségteljesen tenni - kellő gondossággal és figyelemmel cselekedni. Ennél az értelmezésnél magát a felelősség fogalmát a cselekvés módjára vonatkozó határozószóként használjuk, hogy jelezzük a cselekvés módját (Martin 2007: 27).

Richard McKeon az 1957-es *The Development and the Significance of the Concept of Responsibility* címet viselő tanulmányában rámutat arra, hogy a felelősség modern koncepciója a késő XVIII. és a XIX. század eleji etikai és politikai diskurzusban jelent meg - szoros összefüggésben a demokrácia elterjedésével. McKeon szerint a „felelős kormányzat” eszménye egyszerre jelenik meg Nagy-Britanniában, Franciaországban és az Egyesült Államokban, és két alapvető aspektusa van (1) a kormány felelős, ha olyan jogi keretek

között működik, amelyben a hivatalos működés és annak ellenőrzése észszerűen kiszámítható, és (2) ha a kormányzás támogatja a nép azon elvárását, hogy olyan intézményeket tartson fenn és működtessen, amelyek biztosítják a személyes választás és a politikába való beleszólás lehetőségét. A politikai felelősség szoros kapcsolatot jelent a polgár és a politikai közösség között, és a politikai felelősség eszméje visszatükrözi az egyes társadalmak kulturális értékeit. A politikai felelősség általános gondolatát jelentősen befolyásolta a kulturális felelősség fogalma: a kulturális vagy társadalmi felelősségvállalás biztosítja a kapcsolatot, amely által a politikai és erkölcsi felelősség kölcsönösen befolyásolni képesek egymást. Az a felismerés, hogy a közösség felelősséggel tartozik más közösségek iránt, kiegészül azzal, hogy az egyén is elismeri tetteinek felrőhatóságát és azt, hogy elszámoltatható. Ekként született meg az egyéni felelősség eszménye, az, hogy egyének nem csak a saját érdekeiket követik, hanem megpróbálják felismerni és figyelembe venni mások érdekeit is. A korszak egyik nagy felismerése mindemellett az, hogy az egyéni önérdek hatékony érvényesítése embertelen káoszt eredményez, ha nincsenek jól definiált társadalmi elvek, szerepek vagy transzcendens ideálok, amelyeknek meg kell felelni (McKeon 1957:21).

McKeon rámutat, hogy az erkölcsi felelősség a politikai és jogi felelősséggel szoros összefüggésben alakult ki: nem volt erkölcsi felelősség, amíg nem volt közösségek, amelyekben az egyének felelősségre vonhatóvá váltak cselekedeteikért – ez a mozzanat, amikor az egyén morális cselekvővé vált. Az elszámoltathatóság és a beszámíthatóság jelöli ki azon kereteket, amelyek között az önálló ágens azonosíthatóvá válik az etikai rendszerekben. A jó és a rossz cselekedetek egyaránt felrőhatóvá válnak a közösségben, amely egyúttal az elszámoltathatóság háttérét is biztosította.

McKeon a felelősségnek három dimenzióját határozza meg:

a) Van egy *külső dimenzió*, amely megjelenik a jogi és politikai kontextusban, amelyben az állam szankciókat szab ki az egyéni cselekedetekre, és amelyben a tisztviselőket és a kormányokat felelősségre vonják a politikai tetteikért.

b) Létezik egy *belső dimenzió*, amely etikai gondolkodásban jelenik meg, ahol az egyén figyelembe veszi a cselekedeteinek következményeit és azokat a kritériumokat, amelyek befolyásolják a döntéseit.

c) Illetve van egy úgynevezett *átfogó* vagy *reciprok dimenzió*, amely a társadalom és a kultúra közegében mutatkozik meg, itt értékek az egyén karakterének autonómiája és a kapcsolt civilizáció struktúrája szerint rendeződnek. (McKeon 1957:5)

A felelősség fenti dimenziói mellett azonban mégis az egyén miként válik felelős cselekvővé? A *Routledge encyclopedia of philosophy* (REP) úgy fogalmaz, hogy én vagyok felelős a cselekedeteim közvetlenül szándékolt eredményeiért azáltal, hogy a cselekedeteimet a megvalósításukra irányítom,

illetve felelős vagyok mindazon eseményekért és eredményekért, amelyek a cselekedeteimből következnek. A felelősség két fő típusát különböztethetjük meg: a *prospektív felelősség* arra a felelősségre vonatkozik, amely már egy cselekvést megelőzően is adott, ez együtt jár a cselekvés előzetes kiértékelésével - mindazon dolgok, amelyekkel cselekvőként nekem foglalkoznom kell, vagy figyelembe kell vennem. Ilyen felelősség például a természeti környezet megóvása, a jövő nemzedék iránti kötelezettségek, illetve egyes szakmatikai kérdésekhez kapcsolódó felelősségkörök. A *retrospektív felelősség* az, amelyet a cselekvés után viselek, olyan eseményekért vagy eredményekért, amelyek nekem, mint ágensnek tulajdoníthatók: ez egy cselekvés következményeinek utólagos felmérésével jár együtt. Lényegében visszamenőlegesen felelős vagyok azért, amit teszek vagy elmulasztok tenni, amikor feladataimat teljesítem (REP 1998:7436)

Felelősség és közjó

A huszadik század második felének egyik legjelentősebb európai gondolkodója, Hans Jonas az 1979-ben megjelent „*A felelősség elve*”⁵ című munkájában felhívja a figyelmet arra, hogy új kockázatok jelentek meg az emberiség számára: a technika fejlődése visszafordíthatatlannak tűnő változásokat okozva, közvetve az egész természetet és benne az emberi faj létét is fenyegeti. Jonas megállapítja, hogy erre az új helyzetre és kihívásra az etika nem reflektált – az ember technikai és társadalmi uralmának a kiterjedésével együtt ennek az új hatalomnak az erkölcsi alapjai és háttere szabályozatlan maradt. Az általa erkölcsi vákuumnak nevezett helyzet ezt írja le. Az idáig antropocentrikus etikai rendszerek a társadalmi élet területeire koncentráltak és a „*természet nem volt az emberi felelősség tárgya*” (Jonas 200:28) - az emberiség természethez való viszonya kívül esett a vizsgálódási körükön. Az ember és a természet viszonyának megváltozásával a felelősség új dimenziói jelentek meg, az új etikának a jelen cselekvéseinek hosszú távú következményeit is tárgyává kell tennie. „*Vajon azok, akik hatalmon vannak, helyesen észlelik-e a helyzetet? A filozófia új feladata az lett, hogy biológusokkal, fizikusokkal és gazdaságteoretikusokkal közösen kell észlelni*”⁶ – foglalja össze.

Hans Jonas fent említett könyvében – és szélesebb munkásságában egyaránt -megkísérelt egy komplex paradigmaváltó etikát teremteni a technikai társadalom számára, és fontos szerepet vállalt abban, hogy a felelősség kérdésköre újra hangsúlyt kapjon a jelen etikai diskurzusaiban. A Jonas által megfogalmazott maxima – „*Cselekedj úgy, hogy cselekvésed*

⁵ Jonas, H. (1979): Das Prinzip Verantwortung: Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation (Frankfurt am Main : Insel-Verlag, 1979)

⁶ idézi Tillmann J. A (2005): Hans Jonasról in.: *MÉRLEG* 2005/4

hatásai összhangban álljanak a valódi emberi élet földi megmaradásával ⁷ – és az etikai rendszere is az emberi élet megőrzésének felelősségét hangsúlyozza és igyekszik viszonyítási pontokat kínálni ebben.

Jonas gondolkodásában a felelősség fogalma összekapcsolódik az egyén világra gyakorolt hatásával és rámutat, hogy ennek a hatóképességnek a felelősséggel összhangban kell lennie (Tóth 2007:55). Maga a felelősség egy aszimmetrikus viszonyt feltételez a hatást gyakorló és a hatás által érintettek között.

A felelősség két formáját különbözteti meg: az első a formális felelősség (*formal responsibility*), a már megtett cselekvésekre, tehát a múltra vonatkozik – cselekvésünkért és annak hatásaiért érzünk felelősséget, míg a szubsztantív felelősség (*substantive responsibility*) ellenben a jövőre irányul: ez a felelősség valamilyen meghatározott tárgyhoz/tárgyakhoz kapcsolódik, elkötelezi magát a cselekvő olyan meghatározott tettek mellett, amelyek ezen tárgyakra vonatkoznak (megfogalmazható úgy is, mint „valamiért felelősnek lenni”). Az emberek felelősségi viszonyba a formális felelősség esetében természetes módon kerülnek, a maguk elhatározásából, egyfajta szerződéses kapcsolat révén. A szubsztantív felelősség esetében az egyének és a tárgyak azonban függetlenül az akaratuktól válnak érintetté, egy Jonas által „*természetes és nem kölcsönös viszonyként*” jellemezve.

Hans Jonas felelősségértelmezése az ember-ember viszonyokról, elmozdul az ember-környezet viszony felé, és a természetet is az emberi felelősség tárgyává teszi: mindenkinek akként kell cselekednie, hogy mérlegeli azt, hogy cselekvése fenyegeti-e az élet jövőbeli fennmaradását – a felelősség ekként egyfajta „gondoskodó irányultsággá” válik.

Jonas rámutat arra, hogy egy olyan kollektív gyakorlat kialakítására van szükség, ami összhangban van ezzel az új etikával. De vajon bírunk-e elég motivációval egy ilyen radikálisan új gyakorlat kialakításához?

Amitai Etzioni, amerikai szociológus az 1988-ban megjelent *Moral Dimension* című könyvében azt állítja, hogy az emberi motivációt egyszerre befolyásolja két egymásra nem visszavezethető tényező: a hasznosság és a morál.

Az egyéni döntéshozatal felfogható egyfajta egyensúlykeresésként, vagyis döntéseinket egyszerre határozzák meg haszonelvű és etikai szempontok: az egyén igyekszik az önérdékét összhangba hozni a számára érvényes morális elvárásokkal. Egyes morális szempontok a döntéseket befolyásolhatják, mint belső erkölcsi parancsok, illetve mint egyfajta iránytűk, amelyek az egyes cselekvési lehetőségek erkölcsi tartalmának mérlegelését, és ezeknek az egyéni morális preferenciák tükrében történő választását segítik

⁷ idézi Mezei Balázs (2005) Hans Jonas: Der Gottesbegriff nach Auschwitz in.: Keresztény Magvető 111. évf. 3. sz. / 2005

elő. Etzioni szerint a morális megfontolások és a haszonelvű mérlegelések hatással vannak egymásra, és az emberek is igyekeznek egyensúlyt találni köztük, vagyis az az egyén igyekszik az önérdékét egyensúlyba hozni az erkölcsi elvárásokkal. Etzioni kihangsúlyozza az egyéni jogok és a közösség iránti felelősség egyensúlyának fontosságát. A liberális kommunitarizmus általa kidolgozott koncepciója az egyéni jogok és a társadalmi felelősségvállalás között egy érzékeny, gondosan kialakított egyensúlyt kíván elérni, elmozdulva a társadalmi szintű „közjó” felé. Nem szabad szerinte elfeledkeznünk a közösségek morális aspektusáról és arról sem, hogy az egyének jellemzően valamely csoport tagjaként viselkednek és nem önálló ágensként.

Mi következhet ebből? Az emberek valamilyen módon elkötelezettek a közjó előmozdítása mellett, a döntéseikben nem kizárólagosan az saját hasznuk maximalizálására törekcsenek, hanem elvontabb erkölcsi eszmék is szerepet kapnak. Miért nem jelenik meg akkor mégsem a Jonas által hiányolt kollektív gyakorlat társadalmi szinten?

A kiegészítés társadalmából a felelősség társadalmába?

A „kiegészítés társadalmának” Byung-Chul Han (Han 2019) által népszerűvé tett gondolata a kortárs „teljesítményelvű” társadalmak kritikája: a végtelen lehetőségek arra készítetik az embereket, hogy a szabadság és az önkéntesség jegyében egyfajta belső önkizsákmányolás folyamatában égjenek ki. Több mint harminc év telik el Jonas és Han könyvének megjelenése között: a szubsztantív felelősség kiterjesztése a külső objektum irányában (jó példák erre a környezetvédő mozgalmak) civilizációs programmá vált, napjainkra az ökoparadigma az egyik legfontosabb megatrend a fejlettebb országokban. Mindezek mellett az infokommunikációs eszközök általánossá vált használata, az információs dömping, a hálózatosodás, az idő szerepének és tagolásának újraértékelése (itt olyan dolgokra gondoljunk, ami a korábbi korok embere számára evidencia volt: pl. a munkával töltött „profán” és a „szakrális” idő, az „ünnep” elválasztása) és konkrétan a munka szerepének és fogalmi tartalmának újraértékelése és újradefiniálása a belső, immanens valóság erózióját hozták el. A Jonas-i értelemben vett felelősség, mint „gondoskodó irányultság” tartalom nélküli trendkövetéssé silányul, megmaradva felszínes érzelmi irányultságok generálta folyamatként a valós belső indíttatás megléte nélkül. Vagyis a kiegészítés társadalmában az egyén, mint morális ágens a döntéseit nem az emberi létezés megóvásának erkölcsi parancsa vezérli, hanem a Han által leírt pozitív hangoltság kényszere, ami az egész társadalmat áthatja. Maga a környezeti felelősség is, így nem az egyénnek, mint társadalmi létezőnek a belső morális irányítójához kötött diszpozíciókon alakul, hanem az információtömegből („Big Data”) gondosan kiválogatott és szintetizált

valóságalelemek kvázi-internalizációjához, a valós megélés és megértés igénye és lehetősége nélkül.

Alapvető kérdés marad az, hogy a Han által lefestett „kiegész társadalma” (*Müdigkeitsgesellschaft*) mikor lesz képes valóban egy felelősségtársadalommá (*Verantwortungsgesellschaft*) transzformálódni? Jonas az emberi cselekvés megváltozott természetéről szóló írásában rámutat, hogy „*egyetlen korábbi etikának sem kellett az emberi élet globális feltételeit és a távoli jövőt, vagy akár az emberi nem nemlétét figyelembe vennie. Mindezek veszélyeztetettsége olyan jogok és kötelezettségek új felfogását követeli meg, amelyek számára egyetlen korábbi etika és metafizika sem kínálja még csak az alapelveket sem, nemhogy a kész doktrínát*”(Jonas 2000:33). Ha elfogadjuk Etzioni elméletét miszerint ez egyének elkötelezettek a közjó előmozdítása irányában és az erkölcsi megfontolások is motiválják döntéseiket, talán létezik olyan szcenárió amelyben a felelősség társadalmi szintű felvállalása is megvalósulhat.

Irodalom

- Etzioni, Amitai (1988). *The Moral Dimension, Toward a New Economics*. New York, The Free Press.
- Han, Byung-Chul (2019). *A kiegészítő társadalma*. Budapest, Typotex Kiadó.
- Jonas, Hans (1984). *The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age*. Chicago & London, University of Chicago Press.
- Jonas, Hans (2000). Az emberi cselekvés megváltozott természete. in: Lányi András (szerk.) *Természet és Szabadság*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Martin, David (2007). Responsibility: A Philosophical Perspective. In: Dewsbury, Guy – Dobson, John (szerk.) *Responsibility and Dependable Systems*. London, Springer, 21–42.
- McKeon, Richard (1957). The Development and the Significance of the Concept of Responsibility. *Revue Internationale de Philosophie* Vol. 11, No. 39 (1), 3–32.
- Mezei, Balázs (2005). Hans Jonas: Der Gottesbegriff nach Auschwitz. In: *Keresztény Magvető* 111. évf. 3. sz. / 2005.
- Routledge encyclopedia of philosophy (1998). Edward Craig (szerk.) Routledge. London, New York. ('Responsibility' szócikk)
- Tillmann, J. A (2005). Hans Jonasról In: *Mérleg* 2005/4.
- Tóth, I. János (2007). Hans Jonas életéről és munkásságáról. In: *Különbség*, IX. évf. 1. szám, 51–7.

Internetes források

Green Paper: Promoting a European framework for Corporate Social Responsibility (2001) közreadja: Európai Bizottság - A Foglalkoztatás, a Szociális Ügyek és a Társadalmi Befogadás Főigazgatósága [online] [https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?ref=COM\(2001\)366&lang=hu](https://ec.europa.eu/transparency/documents-register/detail?ref=COM(2001)366&lang=hu) (letöltés: 2021.08.11.)

A vállalati társadalmi felelősségvállalásra vonatkozó megújult uniós stratégia (2011–2014) (2011) A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, a Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának [online] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/ALL/?uri=CELEX:52011DC0681> (letöltés: 2021.08.11.)

Opportunities and Options for Governments to Promote Corporate Social Responsibility in Europe and Central Asia (2005) munkaanyag [online] <https://documents1.worldbank.org/curated/en/257431468093573048/pdf/358740rev0CSR0in0Europe01PUBLIC1.pdf> (letöltés: 2021.08.11.)

A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal 2020-2.1.1-ED-2020-00107 sz. projektje támogatta.